

LOKAAL INTERNATIONAAL

Internationale tijdschriften en boeken*

Rik Reussing

In de rubriek 'Lokaal internationaal' worden artikelen uit internationale tijdschriften en boeken die interessant zijn voor het lokaal bestuur in Nederland en Vlaanderen gesignaleerd.

Onder redactie van dr. G.H. Reussing (Universiteit Twente)

1 Urban Affairs Review 2013/5

Het gebruik van de publieke ruimte en sociale bewegingen

Brian Knudsen (Urban Innovation Analysis, Washington DC) en Terry Clark (University of Chicago) hebben in hun artikel onderzocht hoe de manier waarop individuen gebruikmaken van de publieke ruimte bijdraagt aan de opbouw van sociale bewegingen. Recente literatuur erkent de rol van de moderne stad als een 'civitas', dat wil zeggen als een 'ruimte van actief democratisch burgerschap' en 'volledige realisering van het mens-zijn', gebaseerd op een vrije en open ontmoeting met verscheidenheid. De auteurs bekijken vanuit dit perspectief hoe deze lokale stedelijke contexten de zogenoemde sociale beweging organisaties (SMO's) van onderop ondersteunen en versterken. Ze testen met behulp van lineaire regressie-analyse eerst de relaties tussen een viertal variabelen die betrekking hebben op de stedelijke structuur en SMO's. In aanvulling daarop bekijken ze hoe de manier waarop individuen gebruikmaken van de publieke ruimte (de 'bewandelbaarheid') van invloed is op deze relaties. Ze maken daarbij vooral gebruik van bedrijfsgegevens op basis van postcodes. Een dataset van ongeveer 30.000 eenheden maakt een regressieanalyse mogelijk waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen de effecten van bevolkingsdichtheid, onderlinge verbondenheid, gemengd gebruik van de stad en diversiteit in de ouderdom van de huizen in de stad op het aantal SMO's. Het blijkt dat de 'bewandelbaarheid' van steden (zoals ze verwachten) relaties tussen twee van de vier variabelen (bevolkingsdichtheid en onderlinge verbondenheid) en het aantal SMO's versterkt.

* Dit is de eerste bijdrage van de nieuwe rubriek "Lokaal internationaal". Deze nieuwe rubriek heeft tot doel een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen te geven in Engelstalige tijdschriften en boeken. In elke bijdrage worden artikelen besproken uit Local Government Studies (Brits), Urban Affairs Review (Amerikaans), enkele overige tijdschriften en een relevant Engelstalig boek over het lokaal bestuur.

Het karakter van voorsteden en hun ontwikkeling

Het artikel van *Brian Miller* (Wheaton College, Illinois) laat zien dat niet alle voorsteden ('suburbs') hetzelfde zijn en onderzoekt de rol van het karakter van voorsteden bij de groei en ontwikkeling van drie voorsteden van Chicago: Naperville, West Chicago en Wheaton. De gemeenschappen van individuele voorsteden hebben elk een eigen karakter. Dit artikel bestudeert de 'karaktermomenten' die ontstaan in voorsteden als gekozen politici, leiders uit het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en inwoners betrokken zijn bij open en vaak heftige discussies over het karakter van hun voorstad. In het onderzoek van Miller worden vier achtereenvolgende 'karaktermomenten' bestudeerd: drie momenten van de afzonderlijke voorsteden en een moment (de herontwikkeling van de binnenstad van Chicago) waarbij ze alle drie intensief betrokken waren. De auteur verwacht dat de dynamiek in het karakter van de voorsteden zich zal voortzetten, omdat voorsteden steeds ouder worden en dus nog meer 'karaktermomenten' zullen meemaken. De omstandigheden kunnen zich ook snel wijzigen. Het onderkennen van het unieke karakter van een voorstad helpt ons om verder te kijken dan naar stereotype karakterisering van Naperville als 'groei-voorstad', Wheaton als 'slaap-voorstad' en West Chicago als 'arbeiders-voorstad'. Die labels verbergen hoe voorsteden ooit in deze fase zijn gekomen, hoe ze nu worden ervaren en hoe ze nog kunnen veranderen.

Engagement van steden bij lokale duurzaamheidsinitiatieven in de VS

Susan Opp en *Kyle Saunders* (Colorado State University) bestuderen in hun artikel de lokale duurzaamheidsinitiatieven in de Verenigde Staten door de bril van de drie 'pijlers' van duurzaamheid: a) economische ontwikkeling, b) bescherming van het milieu en c) sociale rechtvaardigheid. Allereerst hebben de auteurs een alomvattende index gemaakt van lokale duurzaamheidsinitiatieven op basis van gegevens uit nationale surveys. Vervolgens hebben ze gegevens uit andere bronnen gebruikt om lokale activiteiten te bestuderen die zijn gerelateerd aan alle drie pijlers van duurzaamheid. Uit de analyse van de gegevens blijkt dat verschillende factoren van invloed zijn op het engagement van steden bij lokale duurzaamheidsinitiatieven. Bij deze factoren horen de bevolkingsomvang, de centrale ligging van initiatieven in de stad, de diversiteit, etniciteit en ras, de politieke richting (democratische steden scoren hoger dan republikeinse steden) en de regio (het westen van de VS en dan met name de staat Californië scoort het hoogst). De steden zijn vervolgens ook gerangschikt op basis van hun scores op de door Opp en Saunders ontwikkelde index. Op die manier is een lijst van 'best cases' ontstaan die in toekomstig onderzoek gebruikt kan worden. Veel steden uit de staten Californië en Colorado staan in de top tien, maar de lijst wordt aangevoerd door San Antonio in Texas.

Rik Reussing

2 Local Government Studies 2013/6

Mechanismen van directe democratie en de opkomst bij verkiezingen

David Altman (Katholieke Universiteit, Santiago in Chili) kijkt naar de effecten van het frequent gebruik van mechanismen van directe democratie op de opkomst bij verkiezingen (het mechanisme van de representatieve democratie). Daarbij vergelijkt hij gegevens uit Zwitserse kantons met gegevens uit staten in de VS. Het artikel draagt op twee manieren bij aan de bestaande literatuur over dit onderwerp. In de eerste plaats is dit het eerste onderzoek dat een cross-nationale vergelijking maakt en het dus mogelijk maakt hypothesen te toetsen die tot nu toe alleen binnen een land (meestal Zwitserland of de VS) werden getoetst. In de tweede plaats graaft hij diep in de wereld van de directe democratie en laat het zien dat niet alle mechanismen van directe democratie dezelfde effecten hebben op electorale participatie. De auteur laat zien dat eerder onderzoek in de VS de empirische toets niet doorstaat als het wordt geconfronteerd met bewijs uit de Zwitserse kantons. Het is namelijk niet zo dat actief gebruik van mechanismen van burgerparticipatie een statistisch significant effect heeft op de opkomst bij verkiezingen. Het is wel zo dat de opkomstpercentages statistisch significant lager zijn in staten en kantons met mechanismen van directe democratie die top-down zijn opgelegd dan in staten en kantons waarin die mechanismen van onderop door de burgers zelf zijn geïnitieerd.

Het proces van nationalisering van lokale partijsystemen

Laurenz Ennser-Jedenastik en *Martin Ejnar Hansen* (Universiteit van Wenen) wijzen op het contingente karakter van het proces van nationalisering van lokale partijsystemen. Zij hebben dat fenomeen onderzocht in Oostenrijk in de periode 1985-2009. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat Oostenrijk (door de verzuijing en door het corporatisme) één van de meest genationaliseerde partijsystemen heeft in West-Europa. Met behulp van verkiezingsgegevens van meer dan 2300 gemeenten in deze periode laten ze zien dat het proces van nationalisering van partijsystemen aanzienlijk verschilt tussen regio's. Deze verschillen worden veroorzaakt door de organisatorische kracht van regionale partijstructuren, dat verband blijft als het wordt gecontroleerd voor het effect van de gemeentegrootte en de tijdsdimensie. Vooral in de twee meest westelijke regio's van Oostenrijk is het percentage lokale lijsten zeer hoog: in Tirol (68,1%) en Vorarlberg (37,0%). De auteurs concluderen dat gemeenten een vruchtbare grond blijven voor politieke ondernemers die niet gebonden zijn aan een bepaalde politieke partij. Ze verwachten dat in heel Europa de mogelijkheden voor onafhankelijke partijen en lokale lijsten zullen toenemen door de afname van het aantal leden van politieke partijen. Dat zal namelijk hun greep op de samenleving doen afnemen en niet-politiek gebonden actoren een gunstiger politieke omgeving bieden.

De relatie tussen schaal en lokale democratie in kleine gemeenten

Dan Rysavy en *Josef Bernard* van de Palacky University in Olomouc (in Tsjechië) deden onderzoek naar de relatie tussen schaal en lokale democratie op basis van de case van de Tsjechische raadsleden. De gemeentelijke structuur van de Tsjechi-

sche republiek heeft een golf van fragmentering ondergaan na de val van het communistische regime in 1989. Het resultaat van dit proces was dat de meeste Tsjechische gemeenten tegenwoordig slechts een paar honderd inwoners hebben. Deze situatie creëert uiteraard specifieke condities voor het democratisch functioneren van lokale volksvertegenwoordigingen. In dit artikel concentreren de auteurs zich op twee aspecten: in de eerste plaats de electorale competitiviteit binnen deze gemeenten en in de tweede plaats het verantwoording afleggen van raadsleden tegenover hun kiezers, hun bereidheid zich te kandideren voor herverkiezing en succes bij opeenvolgende verkiezingen. Het blijkt dat de bereidheid zich te kandideren in het algemeen niet afneemt, maar dat in de kleinste gemeenten de keuze tussen kandidaten heel beperkt is. De grote kans op herverkiezing in die kleinste gemeenten ondermijnt de algemene assumptie dat er in kleine gemeenten meer verantwoording wordt afgelegd aan de kiezer. Het Tsjechische lokaal bestuur heeft volgens de auteurs ook in zijn algemeenheid kenmerken van kleine politieke systemen waarin grote electorale conflicten slechts in beperkte mate voorkomen.

3 Urban Affairs Review 2013/6

Het eigenaarschapsparadigma als alternatief stedelijk beleid voor de VS

David Imbriscio (University of Louisville) presenteert in zijn artikel een alternatief stedelijk beleid voor de steden in de Verenigde Staten. Rechtvaardigheid ('equity') is altijd een cruciaal doel van het Amerikaanse stedelijk beleid geweest. De manier waarop dit doel wordt nagestreefd via de progressieve benadering (in de VS 'liberal' genoemd) in de vorm van een versterkte politiek van herverdeling is echter problematisch volgens de auteur. We hebben daarom een alternatieve manier nodig om rechtvaardigheid te bevorderen. Het verbreden van het eigenaarschap (van productieve 'assets') kan de basis zijn van zo'n alternatief. De auteur bespreekt hoe we de progressieve benadering van stedelijk beleid kunnen verbeteren door haar herverdelingsparadigma ('Redistributive Paradigm') door een eigenaarschapsparadigma ('Ownership Paradigm') te vervangen. Dit alternatief bevat veel elementen die aantrekkelijk zijn voor de ontevreden middenklasse in de grote steden, waaronder een goede balans tussen de meer progressieve en de meer conservatieve gevoeligheden van de middenklasse en haar sterke gevoel voor rechtvaardigheid. Een ander aantrekkelijk element voor de middenklasse is de lokalistische oriëntatie van het eigenaarschapsparadigma, dat inspeelt op de populistische sentimenten van de middenklasse die hecht aan zaken als decentralisatie, gemeenschap, lokale controle en zelfbeschikking. Het beste voorbeeld hiervan is de strategie om kleine bedrijven te ontwikkelen en op die manier de lokale economie en werkgelegenheid in de stad versterken.

Het sociaal gezicht en het ontwikkelingsgezicht in het stedelijk beleid

Paul Kantor (Fordham University, New York) beoordeelt en herformuleert in zijn artikel het Amerikaanse stedelijk beleid met als doel de structurele bronnen van stabiliteit en verandering in dat beleid op het spoor te komen. Hij stelt dat het

Rik Reussing

stedelijk beleid in de VS twee gezichten kent – een sociaal gezicht en een ontwikkelingsgezicht – die berusten op twee verschillende politieke pijlers die elk een verschillende politieke logica volgen. Ze zijn ook de projecties van machtige belangen met een heel verschillend politiek spel. Het gevolg is dat deze dubbele realiteit een flinke invloed heeft op de mogelijkheden nieuwe richtingen te initiëren voor het stedelijke beleid in de huidige politieke omgeving. Er zijn grote verschuivingen te constateren in het stedelijke sociale beleid, terwijl de stevig verankerde krachten (die hij omschrijft als een door de staat gesponsorde markt) die het gezicht van het stedelijke ontwikkelingsbeleid ondersteunen meer veerkracht ('resilience') lijken te vertonen. Daaraan lijkt het beleid van president Obama weinig te veranderen. Hij is er wel in geslaagd wat meer geld beschikbaar te stellen voor de stedelijke gebieden, maar ook zijn stedelijk beleid blijft stevig verankerd in de oude uitgangspunten van decentralisatie, interbestuurlijke concurrentie en lokalisme. Hij is er (ondanks de economische crisis) niet in geslaagd de federale overheid een grotere rol te geven bij de stedelijke ontwikkeling, die nodig is voor de grote uitdagingen van de 21e eeuw.

Stadstuinen als partners voor duurzame stedelijke ontwikkeling

Meghan Gough en *John Accordino* (Virginia Commonwealth University, Richmond) keken naar de rol van stadstuinen als partners voor een duurzame stedelijke ontwikkeling. Lokale overheden zijn in toenemende mate creatieve allianties aan het smeden om problemen in de gemeenschap op te lossen en lokale diensten te verlenen. De literatuur onderkent wel dat culturele instellingen partners kunnen zijn bij de ontwikkeling van de lokale gemeenschap, maar deze allianties blijven onderbenut. Dit artikel identificeert de bijdragen die lokale samenwerkingsverbanden met culturele instellingen (meer specifiek stadstuinen) kunnen leveren aan de gemeenschapsontwikkeling door hun diensten, aanwezigheid en ligging in stedelijk Amerika. Ze gebruiken gegevens uit landelijke surveys en 96 expertinterviews met functionarissen van stadstuinen en de overheid. Op basis van deze gegevens verklaren ze waarom deze allianties worden gevormd, beschrijven ze hun potentieel om gemeenschappen te verbeteren en bevelen ze een aantal stappen aan die lokale overheden kunnen ondernemen om voordeel te hebben van hun vitale partner. De onderzoeksresultaten vergroten het inzicht hoe niet-traditionele partners de lokale overheden extra middelen kunnen verschaffen bij die gemeenschapsontwikkeling om stedelijke uitdagingen aan te gaan. De stadstuinen (zoals botanische tuinen) kunnen bijvoorbeeld een rol spelen bij educatie (voorlichting op scholen), training (gemeenschappen leren voedsel te verbouwen) en technische expertise (verfraaiing van het landschap, assistentie bij volkstuinen en de ontwikkeling van braakliggende grond).

4 Overige tijdschriften

Publiek ondernemerschap en interlokale samenwerking

Het decembernummer van 2013 van *State and Local Government Review* is gewijd aan de samenwerking tussen lokale overheden. *Daryl Delabbio* (Kent County) en

Eric Zeemering (University of Maryland) gaan in op de relatie tussen publiek ondernemerschap en interlokale samenwerking. Ze constateren dat het gebruik van interlokale overeenkomsten voor het verlenen van publieke diensten de laatste jaren sterk is toegenomen. Eerdere studies laten zien dat binnen de VS de besturen van lokale overheden ('counties') een goede positie hebben om leiderschap uit te oefenen bij het ontwikkelen van interlokale samenwerking. Theorieën op het gebied van publiek ondernemerschap en institutionele collectieve actie helpen ons om beter te begrijpen wanneer lokale leiders deze nieuwe interlokale overeenkomsten of 'shared service delivery' projecten nastreven. Op basis van een survey in vijf Amerikaanse staten, gaat dit onderzoek in op enkele hypothesen die een verbinding leggen tussen de institutionele context en de rollen die deze lokale leiders spelen bij de uitbreiding van interlokale samenwerking. De survey identificeert een aantal kenmerkende patronen bij hun steun voor het voorbereiden van interlokale samenwerking door een lokale overheid en het aangaan van contacten met andere lokale overheden. De resultaten benadrukken het belang van nieuw onderzoek naar de interne voorbereiding door lokale overheden van interlokale samenwerking en naar de bereidheid van managers om ondernemerschap te tonen en risico te nemen.

De belevingseconomie in Berlijn en New York

Het oktobernummer van *European Urban and Regional Studies* is gewijd aan de opkomst van de belevingseconomie. *Doreen Jakob* (University of Exeter) gaat in op de belevingseconomie in de steden Berlijn en New York. Recent beleid op het gebied van stedelijke en economische ontwikkeling legt grote nadruk op het bevorderen van belevingen. In de belevingseconomie is de productie en consumptie van producten en plaatsen omgezet in 'theater'. De organisatie van internationale festivals is het hoogtepunt van deze trend. Echter deze 'festivalisatie' is de stedelijke en economische ontwikkeling ook op een veel kleinere schaal binnengedrongen en heeft zich ontwikkeld tot 'eventificatie' in het algemeen. Producenten en marketeers van culturele producten proberen dit concept ook toe te passen om hun marktpositie te versterken. Dus levert deze 'eventificatie' gedeelde belangen op voor lokale stakeholders en producenten en marketeers van culturele producten en mogelijkheden deze belangen verder te integreren in coalities met het oog op stedelijke groei. Dit artikel toont hoe 'eventificatie' nieuwe relaties doet opbloeien tussen lokale stedelijke ontwikkelaars en individuele kunstenaars in Berlijn (Berlin-Wedding) en New York City (the South Bronx). Het artikel verkent de voordelen en nadelen van belevingsplanning in de vorm van 'eventificatie', waaronder sociale uitsluiting en door de kunsten geleide revitalisatie van de stad. Het omarmt niet alleen een versnellende logica van belevingsplanning en roept zo vragen op over haar duurzaamheid, het leidt ook tot een proces waarin de stedelijke ruimte zelf een belevingswereld van evenementen wordt.

Megaprojecten in een ontwikkelingscontext in Mexico City

In het vijfde nummer in 2013 van de *Journal of Urban Affairs* kijken *Onesimo Flores Dewey* (MIT) en *Diane Davis* (Harvard) naar megaprojecten in een ontwikkelingscontext. Op basis van een mislukt luchthavenproject in 2001-2002 voor

Rik Reussing

Mexico City¹ verkent hun artikel de condities die het ontwikkelen van grote projecten in landen die tegelijkertijd in een politieke en economische transitie verkeren mogelijk maken en bemoeilijken. Het nieuwe vliegveld van Mexico City had met drie grote obstakels te maken, alle drie veroorzaakt door pogingen van burgers om planningsbeslissingen te beïnvloeden: a) spanningen binnen en tussen de politieke klasse en burgers, gemotiveerd door democratisering, decentralisatie en globalisering; b) conflicten tussen de lokale en de nationale autoriteiten over het belang van de participatie van burgers in projectontwikkeling; en c) een sterke coalitie van lokale, nationale en internationale bondgenoten die hun culturele identiteit, historische banden en geografische ligging benutten om de strijd tegen het nieuwe vliegveld op te bouwen en verder uit te breiden. In theoretische termen betekent dit dat de historische en institutionele erfenis van stedelijke en nationale ontwikkeling in Mexico bureaucratische dubbelzinnigheden en spanningen hebben gecreëerd over de vraag wie de meeste verantwoordelijkheid draagt voor het ontwikkelen van stedelijke megaprojecten. De conclusie is dat de planningsautoriteiten nog geen institutionele structuren en processen hebben ontwikkeld die de legitimiteit van de overheid vergroten en die een succesvolle implementatie mogelijk maken van megaprojecten bij een sterke oppositie.

5 Internationaal boek: 'Exits, voices and social investment'

Onder redactie van *Robert Goodin* (Australian National University) verschijnt bij Cambridge University Press een gerenommeerde internationale reeks boeken onder de titel *Theories of institutional design*. Ook Nederlanders (Mark Bovens, Huib Pellikaan & Robert-Jan van der Veen, Marten Hajer & Hendrik Wagenaar) hebben een bijdrage geleverd aan deze reeks. In 2012 verscheen in die reeks *Exits, voices and social investment. Citizens' reactions to public services* van *Keith Dowding* (Australian National University) en *Peter John* (University College, Londen). Zoals de titel al suggereert bouwt hun boek voort op de klassieke studie *Exit, voice and loyalty* van *Albert Hirschman* uit 1970. Diens theorie stelt dat leden van een organisatie (bedrijf, overheid of staat) in essentie twee mogelijke antwoorden hebben als ze een vermindering van de kwaliteit van deze organisatie constateren: ze kunnen de organisatie verlaten en de relatie beëindigen ('exit') of ze kunnen hun stem verheffen en proberen de relatie te verbeteren door bijvoorbeeld een klacht in te dienen ('voice'). De interactie met de loyaliteit van het lid aan de organisatie ('loyalty') kan de afweging van de kosten en de baten beïnvloeden van de keuze tussen 'exit' en 'voice'.

Het boek van Dowding en John is de eerste grondige empirische studie naar deze theorie. Ze maken daarbij gebruik van een aangepaste versie van de theorie. Ze passen de theorie toe op een vijfjarige panel-studie onder Britse burgers naar hun

1 In 2014 is toch besloten tot de aanleg van een nieuw vliegveld voor Mexico City. Het ontwerp is gemaakt door drie ontwerp bureaus, waaronder het Nederlandse Naco, een dochteronderneming (in 1949 opgericht door oud-KLM voorman Albert Plesman) van ingenieursbureau HaskoningDHV. Zie *Trouw*, 6 september 2014, p. 21.

oordeel over de kwaliteit van de dienstverlening door de overheid. Ze onderscheiden drie vormen van 'exit': 'internal exit' (van de ene dienstverlener naar de andere binnen de publieke sector), 'private exit' (van een publieke dienstverlener naar een private dienstverlener) en 'geographical exit' (verbetering van publieke dienstverlening via ruimtelijke mobiliteit). Bij 'voice' maken ze een onderscheid tussen 'individual voice' (zoals het indienen van een klacht) en twee vormen van 'collective voice' (stemmen en andere actievormen). Ze onderscheiden horizontale vormen (in de eigen omgeving: richting familie, burens en medeburgers) en verticale vormen van 'voice' (richting politici, bestuurders en managers). Omdat het begrip loyaliteit in de praktijk moeilijk is te conceptualiseren en te operationaliseren, vervangen ze dat door 'social investment'. Dat begrip meten ze via de wens om al dan niet te verhuizen uit de buurt, het lidmaatschap van groepen, het kennen van de burens en het gevoel deel uit te maken van de buurt.

Dowding en John laten zien (zie ook Clarke, 2013) dat ontevredenheid met de dienstverlening burgers tot de reactie 'voice' motiveert en ze daardoor de reactie 'exit' in overweging nemen. Ze suggereren ook dat eerdere activiteiten (zoals het sociaal actief zijn) gevolgen hebben voor toekomstige keuzes, terwijl inadequate antwoorden op klachten van burgers de kans vergroten dat wordt gekozen voor 'exit'. Ze bestuderen zorgvuldig hoe de hulpbronnen en capaciteiten van burgers om op verschillende manieren te reageren ongelijk zijn verdeeld. Die ongelijke verdeling valt grotendeels samen met het inkomenspeil en het opleidingsniveau van mensen, maar met uitzondering van het gebruik van 'voice' in de vorm van individuele klachten. Ze constateren ook dat 'loyalty' (in termen van 'social investment') een belangrijk interveniërend effect heeft op de manier waarop burgers reageren op hun ontevredenheid. Het maakt de kans groter dat burgers vormen van 'voice' zullen toepassen en de kans kleiner dat ze voor 'exit' kiezen door weg te gaan bij een specifieke dienst of uit een specifieke plaats. Een belangrijke aanvulling op Hirschman is dat 'loyalty' ('social investment') niet zozeer betrekking heeft op het product of de dienst zelf, maar op iets dat met het product of de dienst wordt geassocieerd: dus niet met lokale diensten, maar met de lokale gemeenschap.

Concrete aanbevelingen voor overheden zijn in het boek niet te vinden, wel gaan de auteurs in de slotparagraaf in op de relatie tussen 'exit' 'voice' en 'welfare'. Omdat mensen de lokale gemeenschap waarderen zien ze 'exit' eerder als een antwoord op de slechte kwaliteit van de dienstverlening dan als iets dat op zich wenselijk is. Bij eenvoudige producten is 'exit' ook een efficiënt signaal, maar bij complexe goederen en diensten (zoals de gezondheidszorg, het onderwijs en lokale overheidsvoorzieningen) is het als signaal moeilijker te interpreteren. In deze gevallen zijn activiteiten op het gebied van 'voice' de aangewezen reactie. Overheden kunnen erachter komen wat het publiek wil aan dienstverlening via partijpolitieke processen, discussiefora, referenda en surveys. Het kan ook helpen individuele vormen van 'voice', zoals via efficiënte klachtenprocedures, aan te moedigen. Ook het verschaffen van informatie (al dan niet digitaal) over goederen en diensten is belangrijk en goed advies van leraren, artsen en andere front-line professionals. 'Voice' kan werken zonder 'exit', maar dat wil niet zeggen dat

Rik Reussing

‘exit’ onbelangrijk is. ‘Voice’ geeft echter wel meer genuanceerde informatie waarop de verschaffers van publieke diensten kunnen reageren en is dus efficiënter dan ‘exit’. Daar komt nog bij dat voor de rijkere de optie ‘exit’ minder kostbaar is en rijkere bovendien meer van de optie ‘voice’ gebruikmaken. Een toename van ‘exit’ in plaats van ‘voice’ zal dus ten koste gaan van de armste en meest kwetsbare leden van de lokale gemeenschap.

Gesignaleerde literatuur

- Altman, D., ‘Does an active use of mechanisms of direct democracy impact electoral participation? Evidence from the U.S. states and the Swiss cantons’, *Local Government Studies*, 2013/6, p. 739-755.
- Clarke, J., ‘boekbespreking van K. Dowding & P. John, Exits, voices and social investment. Citizens’ reactions to public services’, *Local Government Studies*, 2013/6, p. 897-899.
- Delabbio, D.J. & E.S. Zeemering, ‘Public entrepreneurship and interlocal cooperation in county government’, *State and Local Government Review*, 2013/4, p. 255-267.
- Dowding, K. & P. John, *Exits, voices and social investment. Citizens’ reactions to public services*, Cambridge: 2012.
- Ennsner-Jedenastik, L. & M.E. Hansen, ‘The contingent nature of local party system nationalization. The case of Austria 1985–2009’, *Local Government Studies*, 2013/6, p. 777-791.
- Flores Dewey, O. & D.E. Davis, ‘Planning, politics, and urban mega-projects in developmental context. Lessons from Mexico City’s airport controversy’, *Journal of Urban Affairs*, 2013/5, p. 531-551.
- Gough, M.Z. & J. Accordino, ‘Public gardens as sustainable community development partners. Motivations, perceived benefits, and challenges’, *Urban Affairs Review*, 2013/6, p. 851-887.
- Imbroscio, D., ‘From redistribution to ownership. Toward an alternative urban policy for America’s cities’, *Urban Affairs Review*, 2013/6, p. 787-820.
- Jakob, D., ‘The eventification of place. Urban development and experience consumption in Berlin and New York City’, *European Urban and Regional Studies*, 2013/4, p. 447-459.
- Kantor, P., ‘The two faces of American urban policy’, *Urban Affairs Review*, 2013/6, p. 821-850.
- Knudsen, B.B. & T.N. Clark, ‘Walk and be moved. How walking builds social movements’, *Urban Affairs Review*, 2013/5, p. 627-651.
- Miller, B.J., ‘Not all suburbs are the same. The role of character in shaping growth and development in three Chicago suburbs’, *Urban Affairs Review*, 2013/5, p. 652-677.
- Opp, S.M. & K.L. Saunders, ‘Pillar talk. Local sustainability initiatives and policies in the United States’, *Urban Affairs Review*, 2013/5, p. 678-717.
- Rysavy, D. & J. Bernard, ‘Size and local democracy. The case of Czech municipal representatives’, *Local Government Studies*, 2013/6, p. 739-755.